

Nenad Ž. Petrović u svom istraživačkom radu nije imao velikih ambicija osim da napravi početni korak, odnosno publikaciju koja će motivisati i druge da dublje istražuju pojave i oblikovanje fašističkih i nacionalsocijalističkih ideja na prostoru Srbije. U tome je i uspio jer knjiga *Ideologija varvarstva: fašističke i nacionalsocijalističke ideje kod intelektualaca u Beogradu (1929–1941)*, uz neskriven negativan odnos prema tretiranim ideologijama te detektovanjem izvora za njihovo teoretsko razmatranje i kritički pristup, predstavlja vrijednu analizu koja trasira put budućim istraživačkim pokušajima. Dok je, s jedne strane, snažno forsirao

analizu korištenih historijskih vrela, druge strane, autor, nažalost izostavlja postaviti domaće varijante autoritarnih ideja u širi historijski kontekst, što bi čitaocu, naročito neprofesionalnom konzumentu historijskog štiva, omogućilo sveobuhvatnije razumijevanje njihove snage i značaja u savremenom dobu. Bez obzira na nedostatke za koje se nadamo da će biti nadomješteni u nastavku projekta, Petrović svojom knjigom daje tematsku novinu izučavanju prošlosti međuratne Jugoslavije i kritičkim osvrtom na domaće varijante fašistoidnih ideja tjera čitaoca na konstantno razmišljanje o prisutnosti fašističkih idejnih oblika u savremenom trenutku.

Sanja Gladanac

Danijel Vojak, Bibijana Papo, Alen Tahiri, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945.*

Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Romsko nacionalno vijeće, 2015, 414 str.

Sistemska ubijanje Roma koje je vršio nacistički režim i njegove satelitske države više decenija izgubljeno je u evropskoj kulturi sjećanja i zadobilo je simboličan epitet – *zaboravljeni Holokaust*. Korijeni njegovog zanemarivanja pušteni su neposredno poslije Drugog svjetskog rata kada, u okviru Nirnberškog suđenja nacističkim dužnosnicima, masovno stradanje Roma

nije prepoznato kao genocid. Sudsko ignorisanje njihovog pogroma imalo je za posljedicu da Romi, bez obzira na pretrpljene strahote i obim fizičkog uništenja, ne dobiju ratnu reparaciju, što je bila još jedna u nizu epizoda diskriminacije romskog naroda proizašle iz njihove socijalne nejednakosti i marginalizovanosti. Društvena nevidljivost Roma reflektovala se i na područje hi-

storijske nauke u vidu izostanka interesovanja historičara za istraživanje njihove ratne sudbine. Tek 80-ih godina, sa njemačkim službenim priznanjem genocida nad Romima, u međunarodnoj javnosti poznatog pod nazivom Porajmos, oni postaju predmetom naučno-istraživačkih razmatranja.

Sličan put zapostavljanja Romi su prošli i u socijalističkoj Jugoslaviji, u kojoj ih je, iako prepoznati kao ratne žrtve, historiografija samo fragmentarno i usputno tretirala. Potaknuta evropskim naučnim trendovima, hrvatska historičarka Narcisa Lengel-Krizman načinila je blagi zaokret otvaranjem teme njihovog sistemskog logorskog ubijanja (“Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941–1945”, u: Časopis za suvremenu povijest, 18 (1986/1), Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, str. 29–42; *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942.*, Jasenovac – Zagreb: Javna Ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2003). Upravo je vidan manjak naučne pažnje za stradanje Roma tokom uprave Nezavisne države Hrvatske potaknuo dr. Danijela Vojaka da svoj istraživački opus proširi i na tu temu. U svom dosadašnjem naučnom radu bavio se položajem romske populacije u Hrvatskoj u periodu kraja XIX i početka XX stoljeća ukazujući na njihovu marginalizovanost, nedovoljnu asimiliranost te loš politički, kulturni i ekonomski položaj, što je bilo identično sudbini njihovih sunarodnjaka u drugim evropskim zemljama. Prateći hronološki slijed, nametnulo mu se lo-

gičnim da istraži slabo poznat i najtragičniji period prošlosti hrvatskih Roma (1941–1945), njihovo sistemsko i masovno ubijanje za vrijeme NDH koje se odvijalo u okviru šireg nacističkog plana uništenja romskog naroda. Zbog toga se odlučio ne samo rekonstruisati i kontekstualizirati poziciju Roma u novom državnom i društvenom sistemu uspostavljenom 1941. godine već proces njihovog nestanka iz hrvatskog društva dokumentarno potkrijepiti. Potragu za relevantnim dokumentima sproveo je sa svojim saradnicima Bibijanom Papo (Romsko nacionalno vijeće) i Alenom Tahirijem (savjetnik u Uredu za ljudska prava i prava nacionalnih manjina Vlade Republike Hrvatske) u sklopu zajedničkog projekta Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar i Romskog nacionalnog vijeća iz Zagreba. Evidentno uloženi ogroman istraživački napor rezultirao je knjigom *Stradanje Roma u Nezavisnoj državi Hrvatskoj 1941.–1945.*, koja će zbog svog obimnog dokumentarnog materijala postati nezaobilazna pri daljim istraživanjima i rekonstrukciji ratne sudbine Roma u NDH, ali će također i svojim bibliografskim prilogom biti početna stepenica za svakog ko se odluči upoznavati sa prošlošću Roma u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata.

Zamišljena kao zbirka dokumenata, knjiga započinje uvodnom studijom *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* (str. 17–61), kojom dr. Vojak, na osnovu dosadašnjih naučnih rezultata, uvodi čitaoca u ratnu sudbinu

romskog naroda opisujući historijski kontekst u kojem se odvijao njihov nestanak iz društva NDH, a koji u svim njegovim fazama i oblicima iščitavamo iz dokumenata priloženih u drugom dijelu knjige. Kratkim historijskim pregledom njihovog prisustva na području Hrvatske autor nas upoznaje sa višestoljetnom diskriminacijom Roma koja je prethodila genocidu. Socijalno-ekonomska marginalizacija romskog stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji, tj. neobrazovanost, institucionalna neorganizovanost te snažni asimilacijski i represivni pritisci pridonijeli su njihovoj društvenoj pasivnosti i negativnoj javnoj percepciji na koju se 1941. godine, s rekompozicijom državnih okvira i promjenom društveno-političkog sistema, nakalemila ekstremno protuciganska politika ustaškog režima. Posudivši nacistički model djelovanja, NDH je Rome rasnim klasificiranjem označila kao jedan od glavnih objekata njene represivne politike, što je za romsko stanovništvo u praksi značilo demografski nestanak. Preko memoarskih zapisa savremenika koji oživljavaju atmosferu odstranjivanja Roma iz domaćeg društva i objavljenih zvaničnih izvještaja raznih vojnih i civilnih organa vlasti, dr. Vojak prikazuje njeno provođenje u praksi, posebno se osvrćući na logorski sistem Jasenovac u kojem je skončao najveći dio romske populacije. Koristeći relevantnu literaturu i objavljenu građu kao glavni izvor pri rekonstrukciji sudbine Roma u Nezavisnoj državi Hrvatskoj, on otvara i pitanja koja se ne tiču

direktnog odnosa ustaških vlasti prema njima. Kao drugi aspekt njihove ratne zbilje prikazuje položaj Roma u kontekstu pluraliteta ratnih vojno-političkih snaga, tj. njihovog aktivnog učešća u partizanskom pokretu, i odnosa Pokreta prema Romima, te sagledavajući drugu stranu kvantitativnog stradanja Roma, spominje primjere pojedinačnog izraza empatije i suosjećanja domaćeg stanovništva s njima i nastojanja da ih spasi. Sintetizirajući dosadašnja naučna dostignuća, autor detektuje imperativ dubljeg istraživanja teme deportovanja i stradanja Roma izvan jasenovačkog logora, njihovog učešća u partizanskim jedinicama, te stvarnog odnosa vlasti prema Bijelim Romima, tj. realnosti provođenja odluke zvaničnih vlasti da oni budu izuzeti od rasnih zakona.

Drugi dio knjige (*Dokumenti*, str. 61–352), koji je dokumentarnog karaktera i u tome je njen najvredniji doprinos historijskoj nauci, čitaocu pruža mogućnost da iz primarnih izvora čita i interpretira sudbinu Roma i njihovo stradanje za vrijeme uprave Nezavisne države Hrvatske. Uz asistenciju svojih saradnika (Bibijana Papo, Alen Tahiri) dr. Vojak je prikupio, po obimu i vrijednosti impozantnu građu iz koje je izdvojio najrelevantnije dokumente i rasporedio ih u 138 tematskih priloga prateći pri tome, koliko je moguće, hronološki slijed.

Iz prvog seta priloženih priloga iščitava se položaj Roma u međuratnoj Hrvatskoj u rascjepu raznih interesnih strana (vjerskih i banovskih institucija), preko fotografija se dobiva slika

svakodnevnice romskog naselja, a kroz novinske članke se stiče dojam njihove negativne javne percepcije. Društvena nenaklonjenost Romima prisutna u Kraljevini Jugoslaviji tokom uprave NDH prerasta u njihovo otvoreno demoniziranje i diskriminaciju. Legitimizacija diskriminatorne politike vršena je i kroz štampu, koja je portretirala Rome kao “jedno veliko socijalno zlo” sklono silovanju, krađi i otimačini, zbog čega je narod trebalo “zaštititi od zločina te skitničke horde”.

Tragična sudbina koja je zadesila Rome tokom ratnog vihora potkrijepljena je mnogobrojnim dokumentarnim, novinskim i fotografskim materijalom koji zauzima najveći dio knjige (122 priloga). Analizom objavljenih izvora moguća je rekonstrukcija procesa javnog stigmatiziranja, marginaliziranja, a naposljetku i odstranjivanja Roma iz društva NDH. Legalizacija protuciganske politike prikazana je kroz rasne zakone koji postaju pravno utemeljenje za nadolazeće evidentiranje Roma ljeta 1941. godine i deportovanje u logor, koje će uslijediti godinu dana kasnije. Priloženi evidencijski spisi otkrivaju da su vlasti isprva pravile razliku između čerगाša-skitnica i stalno naseljenih Roma (uz obavezno navođenje da li žive u vlastitim kućama ili kolibama na državnom zemljištu, te da li se bave određenim zanimanjem). Međutim, diferencijacija gubi svaki smisao maja 1942. godine kada ustaški režim kreće s masovnim odvođenjem Roma u logorski kompleks Jasenovac, što je u javnosti eu-

femistički prikazivano kao pokušaj njihovog “privođenja radu” i “zantat-skom osposobljavanju”. Tom prilikom načinjeni popisi otpremljenih Roma omogućavaju praćenje njihove starosne i spolne strukture, te porodične relacije, a analiza dokumenata pokazuje da su u internaciji završavale i cijele romske porodice. Po istom modelu koji je primjenjivan prema svim, za ustaški režim, nepoželjnim nacionalnim skupinama, deportaciju romskog naroda slijedila je konfiskacija njihove pokretne i nepokretne imovine. Tabela evidencija oduzete romske svojine prikazuje njihovu procijenjenu vrijednost pripovijedajući istovremeno o svom užasu i bezvrijednosti ljudskih života u ratnom vremenu. Jedan takav dokument otkriva da se u pozadini deportacije mnogobrojnih članova 60-ak slavonskih ciganskih porodica odvijala pljačka njihovog privatnog vlasništva, čija je vrijednost procijenjena na mizernu cifru od svega 14.815 kn (prilog br. 59). Priložena arhivska građa svjedoči, s jedne strane, o imovinskoj slabosti Roma, a s druge o pljačkaškom potezu države koja je oduzetu romsku svojinu – goveda, svinje, perad, konje, jastuke, stolove, krevete i druge kućne predmete – prodavala na dražbi ili je, poput nekretnina, davala u zakup.

Pored diferencijacije na nomadske i sedentarne Rome, ustaške vlasti su među ovim posljednjim, pod pritiskom muslimanskih društvenih elita i islamskih vjerskih vlasti u BiH, posebno izdvajale Bijele Rome. To i dalje nedovoljno rasvijetljeno pitanje s nekoli-

ko priloga je dokumentovano i u ovoj knjizi. Kroz njih se očitava stav državnih vlasti da su Bijeli Romi arijevcima koje se ne odnose donesene protuciganske mjere jer su “pripadnici islama, izvršavaju točno vjerske obrede, žene se i udavaju sa ostalim muslimanima Hrvatima imaju svoje kuće, a u glavnom su obrtnici”. Bez obzira na povlašteni status, i oni su prema okružnici iz jula 1941. godine popisani uz striktno navođenje da nisu skitnice već da imaju nekretninu i stalno zanimanje. Do danas istraženi dokumenti nam i dalje šute o njihovoj sudbini ne dajući konačan odgovor na pitanje da li su Bijeli Romi zahvaljujući svojoj religijskoj pripadnosti zaista ostali do kraja rata pošteđeni ustaške protuciganske politike terora ili su i oni likvidirani u vrijeme masovne deportacije Roma u Jasenovac 1942. Ipak, posmatrajući situaciju s pravne strane, primjer Bijelih Roma, ali i drugi slučajevi dodjeljivanja arijskog prava Romima, svjedoče da rasna klasifikacija romskog i jevrejskog stanovništva kao nearijevaca nije značila identičan odnos ustaških vlasti prema njima. Bez obzira na visok stepen asimiliranosti Jevreja u društvo, a koja je u nekim slučajevima značila i odricanje od jevrejskog nacionalnog i vjerskog identiteta, ustaške vlasti im nisu praštale nearijevstvo, tj. jevrejsko porijeklo. S druge strane, prema pojedinim Romima su upravo zbog njihove uklopljenosti u sredinu, stalne nastanjenosti i bavljenja stalnim zanimanjem zauzimale diferenciran stav, što je Romima otvaralo vrata ka pri-

znavanju arijskog prava. Kroz slučaj Bartola Špoljarića (prilozi br. 84–91) autori nam pružaju mogućnost da na osnovu niza korespondencijskih dokumenata različitih nivoa vlasti pratimo taj proces, od upućivanja molbe za priznavanje arijskog prava do kontrolisanja njegovog ponašanja, što ga je uz činjenicu da je nekažnjavan, katolik, “dobar Hrvat”, te da posjeduje zemlju koju obrađuje i odvojeno živi od ostalih Roma, preporučilo za pozitivno rješavanje njegovog upita.

Svjedočanstva zapisana u poslijeratnim godinama, iako opterećena subjektivnošću, ostaju bitan izvor iz kojeg dobivamo fragmente za rekonstrukciju ratne svakodnevnice romskog naroda: deportacija u logore, pljačka imovine i naseljavanje romskih posjeda licima koja su saradivala s ustašama, te manje poznate detalje njihovog teškog i mučnog logorskog života obilježenog lošom prehranom, nehumanim zatvaranjem, mučenjem i likvidacijom. Pored svjedočanstava o zločinima nad Romima, istraživački tim dr. Vojaka prilaže dokumente koji otkrivaju i druge aspekte romske tragedije. Otkrivajući svu strahotu ratne zbilje oni spominju i Rome koji su, pritisnuti ratnom realnošću izostanka drugog izbora ili jednostavno iz ličnog poriva, za vrijeme svoje internacije radili za logorsku upravu ili su kao “Jović, ciganin iz Krupe” učestvovali u ustaškim zločinima (prilog br. 82).

Stradanje Roma za vrijeme uprave NDH rekonstruisano kroz dokumente ustaške provenijencije završava sud-

skom dokumentacijom Federativne narodne republike Jugoslavije iz koje iščitavamo presude ustaškim dužnoscima koji su organizovali i učestvovali u hapšenju i progonu romskog stanovništva. Različiti izvještaji koje je sačinila poslijeratna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, sudski zapisnici, zapisnici iz krivičnog predmeta protiv Andrije Artukovića, svjedočenja preživjelih Roma koje su dali kotarskim sudovima za taj slučaj svjedoče o svim oblicima romske kataklizme, skiciraju lične sudbine Roma, oživljavaju atmosferu linča i progona te navode kaznene posljedice za njihove izvršioce.

Pored državne protuciganske politike koja se iščitava iz korespondencije različitih nivoa vlasti, dokumentacijski dio knjige sadrži i autentična svjedočanstva strašnih zločina nad Romima, pisane i fotografske detalje iz svakodnevnog života Roma u logorskom sistemu Jasenovac i van njega (imovina, način života, odijevanja, zanimanja, te bježanje od progona, diskriminacija pri ostvarivanju prava kod ustaških vlasti), ali i primjere suosjećanja domaćeg stanovništva sa svojim romskim sugrađanima, žrtvama koje vlasti odvođe u logore. Slučajevi pojedinačnog ili grupnog istupanja i zalaganja za zadržavanje u naselju ili povratak iz internacije određenog Roma za kojeg pojedinac ili zajednica tvrde da je “dobar radnik i nije skitnica” otkrivaju neindiferentan i empatičan stav lokalnog stanovništva prema svojim Romima komšijama i sasvim drugu, humaniju stranu romskog stradanja.

Istraživanje u devetnaest arhivskih, muzejskih i bibliotečkih institucija Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije u kojima je radio tim dr. Vojaka rezultiralo je zbirkom relevantnih dokumenata koji pružaju mogućnost istraživačima, a naročito neprofesionalnim zaljubljenicima u prošlost, da čitaju izvore prvog reda i na osnovu njih stvaraju nove interpretacije ili otkrivaju do sada manje ili nikako poznate detalje Porajmosa u NDH. Na tom istraživačkom putu, naročito početnika, od velike koristi je treći dio ove knjige – *Izbor iz bibliografije radova o stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* (str. 353–370). Svjestan značaja bibliografije za naučno-istraživački rad dr. Vojak je popisao naučna djela koja se svojim sadržajem odnose na položaj Roma u međuratnom periodu i njihovo stradanje u Drugom svjetskom ratu. Kroz bibliografski pregled (od 212 bibliografskih jedinica) daje uvid u historiografske domete o sudbini domaćih Roma u prvoj polovini XX stoljeća te istovremeno otkriva skromnu zainteresovanost istraživača za njihovu prošlost. Kratka sinteza dosadašnjih naučnih spoznaja o stradanju Roma u Nezavisnoj državi Hrvatskoj data je na samom kraju knjige (*Sažeci*, str. 371–388). Prevodom sažetka na engleski, romski i baškorumunski jezik osnovne činjenice o stradanju Roma u NDH postaju dostupnije širem čitalačkom krugu. Korištenje knjige dodatno olakšava *Kazalo osobnih imena* (str. 393–406) i *Kazalo zemljopisnih imena* (str. 405–414).

Knjiga *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945.* iz-

vrstan je primjer istraživačke vještine autorā koji su pronašli, odabrali i priredili relevantnu dokumentarnu i fotografsku građu razbacanu po različitim arhivskim fondovima i institucijama. Snagom svojstvenoj samo upornim istraživačima uspjeli su jednu do danas nedovoljno istraženu temu naučno, dokumentovano i bibliografski obraditi dajući tako budućim istraživačima putokaz za dalje izučavanje te pružajući im mogućnost lakog pristupa primarnim izvorima. Upravo zbog svog dokumentarnog karaktera, ali i stava autorā da puste dokumente da sami svjedoče o tragediji koju su Romi pro-

živjeli, knjiga predstavlja dragocjen doprinos istraživanju stradanja Roma za vrijeme uprave Nezavisne države Hrvatske. Historiografska vrijednost priložene građe, i činjenica da se dijelom odnosi i na Rome s područja Bosne i Hercegovine, značajna je i za našu historiografiju, naročito za proučavanje njihove sudbine tokom Drugog svjetskog rata. Stoga ostaje nada da će ova knjiga biti dobra osnova i podstrek bosanskohercegovačkim historičarima da se naučno i istraživački počnu baviti Romima, koji su bez obzira na društvenu marginaliziranost bili historijski akteri naše prošlosti.

Sanja Gladanac

Dragan Markovina, *Jugoslavenstvo nakon svega*

Zemun: MostArt, 2015, 155 str.

Objedinjujući aktuelno i povijesno, teoriju i empiriju, studija historičara i publiciste Dragana Markovine *Jugoslavenstvo poslije svega* na specifičan način tretira fenomen jugoslavenstva i pitanje jugoslavenskog naslijeđa, tačnije njegove savremene percepcije na prostoru bivše federalne države. Knjiga je podijeljena na šest poglavlja: *Poslije kraja* (str. 7–23); *Historijski kontekst ideje* (str. 23–49); *Emancipatorski potencijal novog jugoslavenstva* (str. 49–65); *Odnos prema ideji na postjugoslavenskom prostoru* (str. 65–77);

Plivali su protiv struje (str. 77–153). i *Kamo dalje rođače* (str. 153–155), te na kraju autorova biografija.

Evidentni zazor prema pojmu i ideji Jugoslavije je veliki, pa se polemičke studije o ovom izrazito složenom fenomenu danas doživljavaju kao nepotrebne i nepoželjne. Ipak, takav odnos nije novost s obzirom na to da se fenomenu jugoslavenstva studiozno pristupilo tek početkom 1980-ih godina. Autor ukazuje na značaj osporavane i “usamljene” knjige *Jugoslavenstvo danas* Predraga Matvejevića. Potcrtava Ma-